

Соња ВЕСЕЛИНОВИЋ*
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 30. 9. 2022.
Прихваћен: 22. 2. 2023.

КЊИЖЕВНИЦЕ КАО АНТИРАТНЕ АКТИВИСТКИЊЕ: ПРЕПИСКА *ВЈЕТАР ИДЕ НА ЈУГ И ОБРЋЕ* *СЕ НА СЈЕВЕР*

Књига *Вјетар иде на југ и обрће се на сјевер* књижевница Р. Ивековић, Б. Јовановић, М. Кресе и Р. Лазић садржи преписку од јуна 1991. до новембра 1992, а осим писама обухвата и документе у вези с антиратним протестима, песме, као и научно-есејистичке пасаже. Преписка се тематски односи на насилни распад Југославије, грађански рат, репресивни национализам, те преиспитивање осећаја припадности. Својим ставовима и активизмом, књижевнице делују супротно званичним политикама својих држава и залажу се за мир, симултана држављанства, транскултуралност. Ова преписка као чин културне дипломатије предочава страном и регионалној публици ширу мрежу југословенских културних посленика који не одустају од сарадње и њихов ангажман у очувању хуманости и међунационалног разумевања и подршке у периоду кризе.

Кључне речи: преписка, трансационалност, феминизам, култура сећања, антиратни протести, распад Југославије.

Компромитирали су нам све нације и одузели нам име, идентитет. Не значи, међутим, ако смо без имена и гласа, да не постојимо.

Рада Ивековић

Књига преписке књижевница Раде Ивековић (1945), Биљане Јовановић (1953–1996), Маруше Кресе (1947–2013) и Радмиле Лазић (1949) *Вјетар иде на југ и обрће се на сјевер* (*Veter gre, proti poldnevu in se obrača proti polnoči*), настала од „писама факсираних између Љубљане, Берлина, Београда, Париза... од почетка јуна 1991. године, до краја новембра 1992. године, упркос свим блокадама”, објављена је прво у Немачкој под насловом *Briefe von*

* sonja.veselinovic@ff.uns.ac.rs

Frauen über Krieg und Nationalismus (Suhkamp, 1993). Већ у наслову потенциране су теме рата и национализма, али и то да се о њима говори из женске перспективе. На основу овог текста израђена је радио-драма (*Der Wind geht gen Mittag und kommt herum zur Mitternacht*) и емитована на немачким радио-станицама, док је знатно касније и у другачијем контексту, по мотивима ове књиге и других текстова ауторки сачињен драмски текст *Jeste li za bezbednost*, у драматизацији Браниславе Илић и Анђелке Николић, те је драма постављена у Народном позоришту у Београду сезоне 2018/19. Преписку на оригиналним језицима *Vjetar ide na jug и обрће се на сјевер* објавио је Радио Б92 у Београду 1994. Метафоричан наслов преузет је из *Књиге Проповједнице* (превод Ђ. Даничић; 1, 6), а цитат упућује на човекову немоћ да управља животним токовима и на циклично понављање недаћа, али ова слика подсећа и на ратни вихор који захвата све већи део земље.

Преписка представља важан допринос антиратној женској прози као алтернативни дискурс и сведочанство о низу друштвених акција, односно „фузија интимног и јавног, које је уједно и анти/политичко јер подразумева чин подривања идеолошких свјетоназора на начин да се анти/политичко етаблира као индивидуални списатељски чин против национализма и рата као чиновна глупости и зла” (Омерагић 2021). У ситуацији када Југославија почиње да се распада, тог „лудачког лета”, као што га Биљана Јовановић назива, ауторке праве текстуалну мрежу којом настоје да одрже своје пријатељство и сарадњу, али и да наспрам ратног хушкања, националистичких говора и говора мржње, поставе свој женски, индивидуалистички и антиратни дискурс. Анализирајући културни идентитет антиратних активиста у овом периоду, Ана Девећ пише како „мотиви за протестовање против рата почев од 1991. могу најлакше да се разумеју у позадини све-југословенског простора комуникације који рапидно ишчезава – једне средине у којој су две генерације социјализоване у југословенској верзији урбаног космополитског стила живота и у коју су пројектовали свој културни статус” (Девећ 1997: 129). У почетку рата, антиратне активности о којима књижевнице пишу, организоване су координисано у различитим областима, док је доцније, када су телекомуникационе везе прекинуте, ангажман био сведен на границе нових држава.

Биљана Јовановић и Маруша Кресе најактивније су у преписци *квартета*, како га назива Ивековић у контексту женског заједништва. Српска књижевница Б. Јовановић у овом периоду живи између Београда и Љубљане, с обзиром на то да је удата за словеначког социолога Растка Мочника, те организује низ антиратних демонстрација у Београду. Маруша Кресе, словеначка књижевница, живи у Берлину од 1990, и ради као независна новинарка и радио-кореспондент. Организовала је више иницијатива за подршку независним медијима и мировном покрету на простору бивше Југославије, а 1996. године одликована је Савезним крстом за заслуге СР Немачке за хуманитарно залагање током рата у Босни и Херцеговини. Рада Ивековић, хрватска професорка, филозофкиња, индолошкиња и књижевница, напушта Загреб и живи у егзилу у Паризу, у ономе што је сама назвала протестом против наци-

онализма. Она је заједно са Весном Кесић, Јеленом Ловрић, Славенком Дракулић и Дубравком Угрешић крајем 1992. у Хрватској добила епитет *вештице из Рија* и доживљавале су медијски прогон због „слања искривљене слике о Хрватској”. Радмила Лазић, српска песникиња, за време преписке живи у Београду и учествује у низу антиратних активности.

Књижевнице постављају конкретну заједницу, чије чланове често помињу, наспрам замишљених заједница, односно нација у настајању које медији агресивно промовишу. Већ у првом писму Биљане Јовановић помињу се, на пример, УЈДИ (Удружење за југословенску демократску иницијативу), које су чинили лево и либерално оријентисани интелектуалци, као и Одбор за заштиту уметничке слободе, који је бранио људе изложене прекршајном и кривичном гоњењу због вербалног деликта.¹ У том првом писму (3. јун 1991) Б. Јовановић наводи како су у Приштини имали конференцију за штампу за мир, а у писму од 27. јуна, док Љубљаном одјекују сирене за ваздушну опасност, бележи како седају за телефон, окрећу „Београд, Загреб, Сарајево, Титоград, Приштину, Париз; у сат времена колико је трајала ’опасност од зрачног напада’ сачинили смо апел свим људима да не пуцају, апел против рата; неколико стотина потписа јужно-северно, источно-западно и укрштено” (Јовановић et al. 1994: 24). Иако се ти покушаји у јавности сматрају наивним, за потписнике они представљају имагинарно место очувања вредности. Као што о сопственом и ангажману жена у мировним иницијативама пише Весна Тершелич: „Али важно је сачувати и истражити тај пут и сачувати живо искуство о одбијању насиља за оне који не могу потегнути оружје на другога, за времена кад ће се лијечити ратне ране и кад ће цијела заједница опет жељети успоставити друкчији вриједносни сустав. Било је важно заговарати људска права и у временима безумља – јер се мисао да су људска права универзална и недјелјива мора увијек промовирати” (Вушкових, Трифуновић 2007: 418).

Рада Ивековић у преписци за себе и своје ближње пише да су увек били „транспубликанци, транснационалци”, те да „никог не препознаје као свог” (Јовановић et al. 1994: 17). Ова транснационална визура карактеристична је управо за антиратни ангажман књижевница у овом периоду. Ивековић је у свом тексту „Жене, национализам и рат: Водите љубав а не рат” из 1993. потенцирала женску позицију спрам рата, позивајући се на Маргарет Хигоне и њену интерпретацију братоубилачких ратова као ратова против женског:

Националистима су такође потребни митови о оснивању, и они се односе на „рођење нације” и на „нашу културу” која је најстарија и најбоља, „мушка” и „херојска”. (...) „Порекло” значи рођење и кроз прокламацију о „чистом” пореклу или „рађању нације” обликује се националистички идеал. Жене, и порекло од жена, не могу да гарантују „чисто” порекло мушким националистима, пошто жена симболички представља мешавину. (...) Иако се политичари и национално проширено „ми” обраћају женама уопште и апстрактним женама, читава граматика, лингвистичка структура и синтакса јасно показују да жене не припадају моделу доминантног субјекта-говорника (Ивековић 1995: 17).

¹ Важан уплив на ову комуникацију и организације имао је и YUTEL, експериментални телевизијски програм који се емитовао у склопу ТВ Сарајево у периоду 1990–1992. и покривао простор бивше Југославије, али је у Хрватској и Србији током 1991. скинут с програма.

У свом раду о медијском представљању кризе и рата у Југославији и родним сликама, Јасмина Лукић указује на ове аспекте кроз примере, посебно протест мајки широм земље за повратак синова из југословенске армије, који се из мировног претворио у националистички под дејством медија.² Она скреће пажњу на то да је само у „феминистичким публикацијама било видљиво учешће жена у мировним и грађанским иницијативама. Само је тамо могло да се види да су жене чиниле 80 посто мировних активиста” (Лукић 2000: 418).

Једна од главних тема у првом делу преписке јесте управо осећај неприпадања новим националним парадигмама, особито код Маруше Кресе у периоду након проглашења независности Словеније. Позитивне реакције у страним медијима и еуфорија око промоције националног идентитета представљају јој проблем као културној делатници, када изјављује да не може да се натера да оде у Виленицу на песнички фестивал, и као новинарки, која би требало да посредује у изградњи слике о новој Словенији у Немачкој, али и приватно, као мајци троје деце. Она пише Б. Јовановић: „Поздрави све и кажи им да нисам постала професионална Словенка” (Јовановић et al. 1994: 44), а пре сарадње с колегом пише да је мало нервозна, јер не зна „какво је његово словенство” (Исто: 41), прецизно именујући тиме оно што свака од ауторки осећа као јавни притисак опредељења и немогућности да се не *припада*. Најцеловитије ово питање Кресе изражава у тексту „Abschied von Slowenien”, објављеном у немачком листу *Die Zeit*.³ Пише о историјском ревизионизму на делу, који подрива тековине антифашистичке борбе, али и поништава *њену* реалност културне сарадње и подршке међу уметницима у Југославији, једног продуктивног и виталног културног поља које се оспорава кроз сада доминантне приче о „мрачном комунистичком режиму”. „Губим се, губим корен и домају, док моји пријатељи Словенци урлају ’слобода, независност, самосталност, назад у Европу”” (Исто: 66), признаје М. Кресе. Све четири ауторке региструју „замену интимног сећања колективним” (Омерагић 2021) у процесу идентификације са заједницом.

Динамици преписке посебно доприносе особени стилови четири ауторке и њихове специфичне позиције. Писма Раде Ивековић често се приближавају есејима, који укључују научне чињенице, антрополошка поређења, културолошке анализе, слично чланцима које је у том периоду објављивала, а овај дискурс смењује онај приватни – о породици, сналажењу са документима, послом, становањем, посебно кад одлази у Београд и Загреб и непосредно је изложена „милитаризацији свакодневног живота” (Јовановић et al. 1994: 92). Биљана Јовановић и Радмила Лазић налазе се на простору бивше Југославије током преписке, али имају различите увиде и становишта. Р. Лазић је претежно у Београду и тиме можда мање испољава ову транснационалну перспективу, али јасно одређује своју позицију као антиратну и антимилошевићевску, долази у сукобе на јавним трибинама и учествује у

² О овом покрету пише и Рада Ивековић у писму од 15. 10. 1991.

³ Поред текста на немачком, у преписку је укључен и превод Синана Гуцевића, објављен под насловом „Словенија, куда идеш?” у *Књижевним новинама* (15. 9. 1991).

демонстрацијама. Њена су писма најлирскија, у већој мери усредсређена на осећања и интиму, понекад блиска дневничком запису. Она запажа и важну улогу културе у националистичком дискурсу, фигура књижевника који су се у периоду када је књижевност губила на значају афирмисали као гласноговорници доминантне политике. Б. Јовановић писма пише као и своју прозу – скоковито, загрцнуто, духовито – и испуњава их бројним описима сусрета, преноси дијалоге, атмосферу, и даје непосредне увиде. Кроз читаву преписку изражава крајњи индивидуализам и одсуство илузија према било којој сукобљеној страни или страном упливу. Свесна је да је прибележити оно свакодневно и појединачно у периоду сукоба и рата круцијално управо насупрот снажне пропаганде, стереотипних представа и доследних поларизација.

Кроз преписку, неколико портрета и догађаја излазе у први план, а први међу њима је погибија Милана Милишића у гранатираном Дубровнику. Вест о његовој смрти долази до Б. Јовановић и Р. Лазић у време када је Београду био митинг за Дубровник, а по ширењу вести на митингу се читала Милишићева песма „Међу вратима од града”, те су „наоколо ’Дубровчани, Београђани, Загрпчани, Сарајлије, Требињци, Хварани...’ разаслали ’апел на разум, а у славу нашег пјесника и наших свих градова, у име оних небројених широм свијета за које су пјесник и његов град најљепши траг заједничког живљења” (Јовановић et al. 1994: 79). Преписци је придружено сведочанство Милишићеве супруге Јелене Трпковић, емитовано на другом програму Радио Београда и објављено у *Књижевним новинама* 15. 2. 1992. Један део представљају Милишићеве „Ратне билешке” од септембра до октобра 1991, а већи сведочанство Ј. Трпковић о његовим последњим данима, погибији и њеној евакуацији. Ово проширење преписке представља спомен на Милишића и његово песничко дело, које ће доцније бити бачено у засенак управо манипулацијом подацима о његовој смрти.

Неки од текстова у преписци објављивани су претходно у недељнику *Време*, па тако и текст Биљане Јовановић (28. октобар 1991) о акцији паљења свећа за све погинуле и исказивања солидарности са побуњеницима против рата, и књизи епитафа *Гробница за Мирослава Миленковића*. Миленковић је био грађевински радник из Горњег Милановца, који је мобилисан и који је требало да иде у Вуковар, али се убио пушком која му је додељена, односно, како пише ауторка, „човек који је не имајући избор, а натеран да изабере између ’правих Срба’ и ’издајника’, изабрао смрт” (Исто: 99). Ауторка жели да се запамти да у граду одакле се издају наредбе о нападима и мобилише, постоји и једна „линија иза фронта”. Веома јој је важно да се очува сећање на отпор репресивном национализму, ратном хушкању и једномљу, јер је само његово постојање кључно за колективно памћење једног народа, пошто ће званична штампа, публикације, историја предочавати само оно друго, као што је показала и Јасмина Лукић. Због тога она описује протесте и напомиње да су ову акцију започели „Група за грађанске акције, УЈДИ, Антиратни центар, Гама, Женски лоби, Хелсиншки парламент грађана, Хелсиншки комитет и СДСС” (Исто: 99). У преписци су приложене прве стране књиге епитафа са

антиратним записима, али она описује и оштре реакције појединих пролазника и полицајаца. За њене описе ноћног урбаног живота посебно је карактеристична атмосфера лудичког, хазардерског заноса у општем дефетизму и покорности доминантној идеологији, оног који својом провокативношћу и отвореношћу повезује људе и основ је духа отпора и протеста.

Још један од антиратних пројеката представља Yи-караван, група интелектуалаца и радника у култури из свих делова бивше Југославије, из чијег деловања настаје *Декларација Цивилног покрета отпора* коју Биљана Јовановић укључује у преписку. Као доследна боркиња за људска права, потписница свих петиција 70-их и 80-их година прошлог века за слободу говора, чланица Одбора за заштиту уметничких слобода, председница прве невладине организације Одбора за заштиту човека и околине (осн. 1984), она је и у овом тренутку посвећена промовисању идеја Цивилног покрета отпора. У његовој *Декларацији* стоји да ће се покрет залагати за права људи из национално мешовитих породица, људи који се изјашњавају регионално, који припадају националним мањинама у југословенским земљама; који су југословенске националности; који припадају југословенским народима, а живе ван матичних држава; људи који се национално не опредељују или не изјашњавају и, напослетку, људи који не поистовећују национално опредељење са *државним разлогом* (Исто: 125–126). Изложен је и концепт *симултаног држављанства* свих ових држава и право да не подлежу војној и радној обавези у сукобима између нових држава на Балкану. Осим оснивача Цивилног покрета отпора, међу којима су све четири ауторке, декларацију је потписало више хиљада људи с простора Југославије и других земаља. Б. Јовановић пише и о својим искуствима на трибинама у Немачкој где говори о *Деларацији и новом индивидуализму*, те примећује колико се слика у медијима у Немачкој (сукоб добра и зла) разилази са стварним стањем у зараћеној земљи и указује на суштинско неразумевање на које наилази.

Њихове представе или знања „о државама” уклопљени су у некакав систем из којег се тешко искорачује, наиме, из којег се не може мислити „о државама” као о разбојничким провизорним творевинама, што „наше” јесу белодано, а „њихове” скривено, јер је разбојничко и државнотерористичко неспојиво с уобичајеним мњењем „о држави” (Исто: 130).

Доминантна тема преписке потом постаје рат у Босни и Херцеговини, брига за пријатеље у Сарајеву, избеглице, свест да се рат не може избећи, али и неопходност протеста против све нехуманијих сукоба. Биљана Јовановић и Радмила Лазивић пишу Маруши Кресе и Ради Ивековић најављујући демонстрације *Црни флор кроз Београд* 31. маја 1991. године, на дан савезних и локалних избора. Приложени су позив на протест, Апел-захтев Радовану Караџићу, Алији Изетбеговићу и Стјепану Кљујићу, као и први лист с потписима. Демонстрације је организовао Цивилни покрет отпора, а учесници су у знак жалости због хиљада смрти у БиХ носили хиљаду триста метара црне траке, односно црних картона, кроз Београд од палате Албанија до Славије, као и проглас с поруком Сарајеву „Ми смо са вама”. Непосредан повод овог најмасовнијег антиратног протеста 1990-их у Београду био је масакр у са-

рајевској улици Васе Мискина 27. маја 1992. Радио Б92 је два дана позивао грађане, а бројности демонстраната допринело је учешће странака опозиције, особито Српског покрета обнове, без страначких обележја. Као што је сведочио Веран Матић: „Црни флор је био важна индикација расположења. Иако сам видео да нема енергије и набоја који би помогли да се нешто помакне, то је било важно у ситуацији када су сви Срби у свету били представљени као агресивци (...) Можда је то више значило нама да се не осећамо самима, него што је могло да утиче на власт” (Машић 2006: 108). Упркос масовности и поруци, Црни флор није привукао пажњу западне јавности.

Неопходност коју је Б. Јовановић осећала да кроз преписку меморише антиратне активности произлази из свести да ови догађаји као израз етичке свести једног народа треба да постану део историјског дискурса у контексту полагања рачуна и савести. Како истиче Алаида Асман, Јохан Хојзинга сагледава „повесничарство ’као духовну форму у којој једно друштво полаже себи рачун о својој прошлости” и тако „подвлачи тесну повезаност прошлости, сећања и идентитета. Друштво себи полаже рачуна о сопственој прошлости, а не о било којој другој. Повест на коју мисли Хојзинга има облик колективног самотематизовања и њена начелна повезаност са идентитетом чини је једним обликом сећања” (Асман 2011: 56–57). Колективни идентитет Срба у дато време заснивао се на другачијим премисама, с обзиром на то да се Милошевићев режим одржавао уништавајући сваку алтернативу (уп. Горди 1999), била она политичка, медијска или културна, па је добар део народа живео у незнању и порицању злочина о којима је био дезинформисан. И после ратова 1990-их пропуштена је прилика за суочавање и неку врсту катарзе, с обзиром на то да траума није била јавно препозната.⁴ Антиратни протести, па и Црни флор, сачувани су само у сећању учесника и на фотографијама, попут оних Горанке Матић. Осим неколико података о Црном флору, пише Тамара Спаић, „нема систематизованих записа који могу да пренесу тадашњу енергију, емоцију, мировну идеју, есенцијалну људскост која је толико људи те сунчане недеље 31. маја 1992. извела на улицу. У уџбеницима, музејима, у институцијама јавног сећања о томе нема ни помена” (Спаић 2021).

То показује да је индивидуално сведочење и сећање једино упориште за касније генерације да реконструишу заједничку прошлост, као и да се потреба за отпором репресивном национализму и гетоизацији разуме као континуитет и основ колективног идентитета. Преписци су због тога придружени актуелни документи и текстови, они доприносе аутентичности и кроз конкретне примере суочавају се с генерализујућим, демагошким јавним дискурсом о рату. Лично сведочење о страхотама и патњи у Сарајеву поставља се насупрот порицања, имајући у виду да морални сведоци своје речи заснивају на нади да постоји или ће постојати „морална заједница која ће чути њихово

⁴ „Перцепција траума и трагање за катарзом, кад се имају у виду општи услови живота, спадају у паралелну историју, која за многе остаје скривена, не само зато што модернизација није победила него није ни узела јачи замаха да би се људи реално надали како има смисла деловати у смеру развоја личности и друштва. Отуда упадљива пасивност, чак и распрострањена апатија, чекање да неко други, власт или неко споља, решава наше проблеме” (Попов 2002: 122).

сведочанство” (Маргалит 2004: 155), а понекад се и читава ова преписка разуме баш у контексту неке будуће моралне заједнице. Блок текстова претходно објављених у часопису *Књижевна реч* на том је трагу: писмо „Београду, из Сарајева” песника Стевана Тонтића, „Кратка словенска прича” Снежане Брајовић, „Најмилије Сарајево” Р. Лазић, Б. Јовановић и Јелене Трпковић, као и песма Р. Лазић „Исус Христ у подруму”, посвећена Тонтићу. Попут Милишићевог, и овај мали портрет Тонтића чува спомен и даје увид у песничко сведочанство. У тексту „Најмилије Сарајево” доноси се пак атмосфера из Београда, осећај немоћи, стида и кривице:

Сићушне тачке овога града ту и тамо су се сабијале у бунилу и очају: када смо правили Црни флор, да обучемо град у црно, и када смо велика звона с порушених цркава, Примож Беблер и Емир Гељо и нас неколицина, намеравали пронети кроз град! Па смо на крају звонили малим звонима и читали Абдулахову „Мору”. Нашу заједничку мору.

А град, мили пријатељи, града нема! И омча му је давно намакнута, а линије мржње секу хитро и неумољиво као врх и ивица ножа. И ако остану зграде и здања и ако наставимо да ходамо улицама док нам се привиђа Сарајево, ходаћемо градом сенки. Градом који је себи убио душу, сам, из страха, из тамне глупости, из тупог равнодушја, ко зна!? Тако је страшно мртав „бесмртни” Београд да све што се сада збива, и антирежимске демонстрације, личи на живот после смрти (Јовановић et al. 1994: 182–183).

У писмима Б. Јовановић и Р. Лазић дочарана је атмосфера и с протеста „Последње звоно” (14. јун 1992) и Видовданског сабора, студентских протеста, а као израз овог бунта забележени су и графити и пароле које су се носиле. Последњи пројекат о којем пише Биљана Јовановић, јесте ЛУР – Летећа учioniца–радионица, „алтернативна теоретска и уметничка установа, која ради у различитим градовима са одговарајућом културном и интелектуалном потражњом и понудом” (Исто: 299). Планиране теме за прву туру ЛУР-а биле су цивилни покрет отпора, могућности заснивања нове индивидуалистичке културе, грађански рат у културној историји и дискурзивне конструкције „имагинарних заједница” (уп. Исто: 300).⁵ Учесници су се нашли у Скопљу, наставили рад у Београду и завршили у Марибору. У Београду су Б. Јовановић и Р. Лазић читале и делове из преписке.

Последњу фазу преписке обележили су и записи ауторки о све скученијим књижевним пољима у „младим државама”, успону неких књижевника на таласу национализма и проказивању оних који нису недвосмислено стали уз нову друштвено-политичку парадигму. Уз здравствене проблеме, санкције и беду, муку с документима, комуникацијом и путовањем, ауторке у преписку – а све чешће пред крај – уводе литерарне референце и своје књижевне фрагменте. Повлашћена ауторка, које се често присећају Б. Јовановић и Р. Лазић, јесте Марина Цветајева, не само у контексту књижевних остварења него и емигрантског живота и сложеног идентитетског питања у релацији према домовини. Преписка се завршава песмом „Слике” Стевана Тонтића, коју њих две у писму без датума шаљу М. Кресе и Р. Ивековић, у тренутку

⁵ Извесно је да Б. Ј. овде упућује на термин Бенедикта Андерсона (imagined communities), којим он дефинише нацију као „замишљену политичку заједницу, и то замишљену као истовремено инхерентно ограничену и суверену” (Андерсон 1998: 17).

када је Тонтић још увек у Сарајеву. Ова песма заокружује кореспонденцију у којој су ауторке спорадично изражавале потребу да се врате књижевности, да пишу поезију и говоре о њој, али истовремено од тога и узмицале, јер се писати у време рата и страха чинило немогућим или варварским. Њихова преписка предочила је страној и регионалној публици другу страну рата у односу на доминантне репрезентације у медијима и званичним политикама, те женску и транснационалну перспективу сукоба, трауме и подела. Ауторке су оцртале ширу мрежу југословенских културних делатника који не одустају од сарадње и њихов ангажман у очувању хуманости и међунационалног разумевања и подршке у периоду кризе. Дале су и важан допринос култури сећања у погледу бројних антиратних протеста и акција, који су готово избрисани из колективног сећања, а представљају не само важно упориште историјског сучељавања и преиспитивања, већ и основ сваког даљег антиратног ангажмана и борбе за људска права на овим просторима. Напокон, алтернативни дискурс који су успоставиле у овој књизи – феминистички, транснационални, синкретични – карактеристичан је за читав низ ауторки у постјугословенском контексту, било да стварају у матичним земљама или у егзилу.

ЛИТЕРАТУРА

- Андерсон 1998: В. Anderson, *Nacija: zamišljena zajednica*, prev. N. Čengić, N. Pavlović, Beograd: Plato.
- Асман 2011: А. Asman, *Duga senka prošlosti: kultura sećanja i politika povesti*, prev. D. Gojković, Beograd: Biblioteka XX vek, Knjižara Krug.
- Вушковић, Трифуновић 2007: L. Vušković, Z. Trifunović (ur.), *Ženska strana rata*, Beograd: Žene u crnom.
- Горди 1999: E. D. Gordy, *The Culture of Power in Serbia: Nationalism and the Destruction of Alternatives*, The Pennsylvania State University Press.
- Девих 1997: А. Devic, „Anti-War Initiatives and the Un-Making of Civic Identities in the Former Yugoslav Republics”, *Journal of Historical Sociology*, Vol. 10 No. 2 June 1997, 127–156.
- Ивековић 1995: R. Iveković, „Žene, nacionalizam i rat: Vodite ljubav a ne rat”, prev. Zlata Komadina, *Ženske studije*, 2–3, 1995, 9–23.
- Јовановић et al. 1994: В. Jovanović, R. Lazić, M. Krese, R. Iveković, *Vjetar ide na jug i obrće se na sjever*, Beograd: Radio B92.
- Лукић 2000: J. Lukić, „Media Representations of Men and Women in Times of War and Crisis: The Case of Serbia”, in: *Reproducing Gender: Politics, Publics, and Everyday Life After Socialism*, ed. by S. Gal, G. Kligman, Princeton University Press, 393–422.
- Маргалит 2004: А. Margalit, *The Ethics of Memory*, Harvard University Press.
- Машић 2006: D. Mašić, *Talasanje Srbije*, Beograd: Samizdat B92.

- Омерагић 2021: М. Омерагић, „Transnacionalnost u post/jugoslavenskom antiratnom ženskom eseju”, *Књижевство*, 2021. <https://doi.org/10.18485/knjiz.2021.11.11.6>
- Попов 2002: Н. Попов, „Трауматологија партијске државе”, *Srpska strana rata: trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, 1, прир. Н. Попов, Београд: Samizdat B92, 2002, 117–145.
- Спаић 2021: Т. Спаић, „Crni flor”, *Peščanik*, 1.6.2021. <https://pecanik.net/crni-flor/>

Sonja Veselinović

WOMEN AUTHORS AS ANTI-WAR ACTIVISTS: *VJETAR IDE NA JUG I OBRĆE
SE NA SJEVER*

(Summary)

A book of correspondence of female authors Rada Iveković, Biljana Jovanović, Maruša Krese, and Radmila Lazić assembles the letters faxed between Ljubljana, Berlin, Belgrade, and Paris, from June 1991 until November 1992. Apart from the letters, it includes newspaper articles, documents concerning anti-war protests and conferences, poetry, and essays. The correspondence is thematically related to the breakup of Yugoslavia, civil war, emigration, repressive nationalism, and transnational identity. As an alternative discourse and testimony about many social actions, it is an essential contribution to the women's anti-war prose in the Post-Yugoslav cultural sphere. Writing against the dominant ideology and prevalent public representations, the authors strive to influence the culture of remembrance and collective memory.

Keywords: correspondence, transnationalism, feminism, culture of remembrance, anti-war protests, breakup of Yugoslavia.